

== Miljenko Brekalo ♦ Hrvoje Mandić ♦ Stjepan Adanić ==

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Područni centar Osijek – Središnji
Ured za digitalizaciju Sveučilišta u Zagrebu – Jadranski naftovod d.d. (JA-
NAF), Zagreb

miljenko.brekalo@pilar.hr – hmandic@unizg.hr – stjepan.adanic@janaf.hr

UDK: 341.322.5:343.819.5(497.6=163.42)“1992/1995“

323.2(497.6=163.42)“1992/1995“

Pregledni rad

LOGORI ARMIJE BIH U FUNKCIJI ZATIRANJA NACIONALNOGA IDENTITETA HRVATA TIJEKOM DOMOVINSKOGA RATA U BOSNI I HERCEGOVINI (1992. – 1995.)

Sažetak

U radu se autori bave analizom funkcioniranja logora Armije BiH, koji su primarno bili u funkciji zatiranja nacionalnoga identiteta Hrvata, čije je postojanje bilo protivno odredbama međunarodnoga (ratnoga) humanitarnog prava, odnosno 3. *Ženevske konvencije* o postupanju s ratnim zarobljenicima od 12. kolovoza 1949. godine.

Autori će u radu izvršiti cjelovitu analizu kriminogenoga djelovanja pojedinih pripadnika Armije BiH prema zarobljenim hrvatskim civilima i pripadnicima Hrvatskoga vijeća obrane (HVO) tijekom najžešćih oružanih sukoba između Bošnjaka i Hrvata, odnosno tijekom Domovinskoga rata u BiH (1992. – 1995.). Dijelu zapovijedane strukture Armije BiH *prima metam* bio je uništiti nacionalni bitak Hrvata u BiH, naročito na području srednje Bosne i drugim bosanskohercegovačkim područjima gdje oni nisu predstavljali apsolutnu većinu. Naime, pojedini bošnjački zapovjednici ponašali su se kao da je područje na kojemu su Hrvati stoljećima obitavali *terra nullius*, odnosno ničija zemlja na kojoj oni mogu etničkim čišćenjem, prema svomu nekom „prirodnom pravu“, napraviti državu isključivo sastavljenu od pripadnika bošnjačkoga naroda.

U radu su korištene metoda deskripcije, povijesno-narativna metoda, metoda analize sadržaja, metoda sinteze, metoda brojenja/nabrajanja i metoda oralne (usmene) povijesti. Prema dostupnim podacima za 23 općine, odnosno u 331 logoru Armije BiH bilo je zatočeno 14 444 Hrvata, od toga broja 10 386 civila i 4 098 pripadnika HVO-a. U logorima su ubijena 632 Hrvata, a njih pedeset ubili su na ritualan način pripadnici

postrojbe El Mudžahid koja je bila sastavljena od radikalnih mudžahedina, stranaca i bosanskohercegovačkih Muslimana, a djelovala je u sastavu 3. korpusa Armije BiH.

Ključne riječi: logori; Armija BiH; Hrvati; HVO; Bosna i Hercegovina

CAMPS OF THE BIH ARMY IN THE FUNCTION OF OBLITERATING NATIONAL IDENTITY CROATS DURING THE HOMELAND WAR IN BOSNIA AND HERZEGOVINA (1992-1995)

Summary

In the paper, the authors deal with the analysis of the functioning of the camps of the Army of Bosnia and Herzegovina, which primarily had the function of erasing the national identity of the Croats, whose existence was contrary to the provisions of international (wartime) humanitarian law, i.e. the 3rd Geneva Convention on the Treatment of Prisoners of War of August 12, 1949. .

In the paper, the authors will perform a complete analysis of the criminogenic actions of individual members of the BiH Army towards captured Croatian civilians and members of the Croatian Defense Council (HVO) during the fiercest armed conflicts between Bosniaks and Croats, i.e. during the Homeland War in BiH (1992-1995). Part of the command structure of the Army of Bosnia and Herzegovina had as its goal the destruction of the national identity of the Croats in Bosnia and Herzegovina, especially in the area of central Bosnia and other areas of Bosnia and Herzegovina where they did not represent an absolute majority. Namely, some Bosniak commanders behaved as if the area where the Croats had been living for centuries was terra nullius, i.e. a no-man's land where they could ethnically cleanse, according to their own "natural right", to make a state exclusively composed of members of the Bosniak nation.

The paper used the description method, the historical-narrative method, the content analysis method, the synthesis method, the counting/enumeration method, and the oral (oral) history method. According to available data for 23 municipalities, that is, 331 camps of the Army of Bosnia and Herzegovina, 14,444 Croats were detained, of which 10,386 were civilians and 4,098 members of the HVO. 632 Croats were killed in the camps, and fifty of them were ritually killed by members of the El Mujahid unit, which was composed of radical Mujahideen, foreigners and Muslims from Bosnia and Herzegovina, and operated as part of the 3rd Corps of the Army of BiH.

Keywords: Camps; BiH Army; Croats; HVO; Bosnia and Herzegovina

1. Dosadašnja istraživanja

U dosadašnjoj hrvatskoj historiografiji Domovinskoga rata u Bosni i Hercegovini istraživačka tema *Logori Armije RBiH za Hrvate u Bosni i Hercegovini* gotovo da nije znanstveno obrađena. Napisano je svega nekoliko knjiga, koje spadaju pod memoarsko gradivo, autora koji su bili zatočeni i mučeni u logorima Armije BiH za Hrvate. Objavljena je i knjiga istraživačkoga novinara Ivice Mlivončića *Muslimanski logori za Hrvate u vrijeme rata u Bosni i Hercegovini 1991. – 1995. godine* koja sadrži brojne iskaze preživjelih hrvatskih logoraša u kojima opisuju fizička i psihička zlostavljanja.¹ Vrijednost je knjige, između ostaloga, u faksimilima iskaza i ilustracijama logora jer je nakon završetka rata muslimansko (bošnjačko) političko i vojno rukovodstvo izdalo zapovijed da se uklone svi tragovi postojanja logora za Hrvate radi boljih pregovaračkih pozicija pred Međunarodnom zajednicom.

Nekoliko godina poslije objavljena je knjiga *Razmijenjeni iz bugojanskog logora „Stadion” 19. 3. 1994.: 20 godina poslije* autora Josipa Kalaice, preživjela hrvatskog logoraša u koncentracijskome logoru Stadion NK Iskra.² Knjiga je nezaobilazna za proučavanje povijesti Bugojna u Domovinskome ratu, ali poglavito kao svjedočanstvo zarobljenništva u logoru te je svojevrsan zbornik objavljenih faksimila dokumenata i fotografija jednoga vremena.

Knjiga logoraša Anđelka Kvesića *Od tvorca logora do radosti poricanja* prva je knjiga u kojoj su sustavno obrađeni logori Vojske Republike Srpske za Bošnjake i Hrvate kao i logori Armije BiH za Hrvate u Bosni i Hercegovini u Domovinskome ratu. Knjiga sadrži faksimile dokumenata, iskaze preživjelih logoraša, zemljovide i obrađene statističke podatke o logorima i logorašima.³

Uz navedenu literaturu za ovu problematiku nezaobilazan je izvor Arhiv Hrvatskoga dokumentacijskoga centra Domovinskog rata u Bosni i Hercegovini.⁴ U Domovinskome ratu političko i vojno rukovodstvo bošnjačkoga naroda za-

¹ Usp. Ivice Mlivončić, *Muslimanski logori za Hrvate u vrijeme rata u Bosni i Hercegovini 1991.-1995.*, Knjižnica naša ognjišta, 2008.

² Usp. Josip Kalaica, *Razmijenjeni iz bugojanskog logora „Stadion” 19. 3. 1994.: 20 godina poslije.*, Hrvatski dokumentacijski centar Domovinskog rata u BiH, 2014.

³ Usp. Anđelko Kvesić, *Od tvorca logora do radosti poricanja*, Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, 2017.

⁴ Bosna i Hercegovina (dalje: BiH), Arhiv Hrvatskoga dokumentacijskoga centra Domovinskog rata u BiH (dalje: AHDICRBH), Komisija za ratne zločine u Bosni i Hercegovini.

nijekalo je postojanje koncentracijskih logora, a umjesto toga zvali su ih sabirni centri, prihvatni centri ili zatvori.⁵ Također, nužno je istaknuti da je gradivo arhiva Armije Bosne i Hercegovine i Agencije za istraživanje i dokumentaciju u Sarajevu teško dostupno.

2. Uvodna razmatranja

U hrvatskoj historiografiji dosada je napisana enormna količina znanstvenih knjiga, članaka i rasprava o uzrocima muslimansko(bošnjačko)-hrvatskoga rata u Bosni i Hercegovini. Među tim znanstvenih knjigama o navedenoj temi izdvajaju se po kvaliteti i dubini analize knjige trojice autora. Prva je od njih knjiga *Muslimansko-hrvatski građanski rat u Srednjoj Bosni. Vojna povijest 1992.-1994.* autora Charles R. Shradera,⁶ zatim knjiga *Rat Hrvata i Muslimana u Bosni u Hercegovini od 1992. do 1994.*⁷ autora Davora Marijana i knjiga *Druga strana Rubikona. Politička strategija Alije Izetbegovića* autora Miroslava Tuđmana.⁸ Rat u Bosni i Hercegovini počeo je kao dio srpske agresije na Republiku Hrvatsku i Hrvate u Bosni i Hercegovini u ljeto 1991. godine. Jugoslavenska narodna armija (JNA) koristila je ljudstvo i teritorij BiH u ratu protiv Republike Hrvatske.⁹ Od travnja 1993. do ožujka 1994. godine trajao je muslimansko(bošnjačko)-hrvatski rat koji je inicirala Armija BiH, a započeo je napadom ABiH na Konjic i Jablanicu u sjevernoj Hercegovini u travnju 1993. godine. Uz kraće prekide rat je trajao do ožujka 1994. godine kada je okončan potpisivanjem *Washingtonskoga sporazuma*.¹⁰

⁵ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 18.

⁶ Charles, R. Shrader, *Muslimansko-hrvatski građanski rat u Srednjoj Bosni. Vojna povijest 1992.-1994.*, Golden marketing – Tehnička knjiga, 2004.

⁷ Davor Marijan, *Rat Hrvata i Muslimana u Bosni u Hercegovini od 1992. do 1994.*, Hrvatski institut za povijest, 2018.

⁸ Miroslav Tuđman, *Druga strana Rubikona. Politička strategija Alije Izetbegovića*, Hrvatska sveučilišna naklada, 2017.

⁹ Miljenko Brekalo, *Paradržava Republika Srpska Krajina*, Svjetla grada - Institut društveni znanosti Ivo Pilar - Ogranak Matice hrvatske Osijek - Hrvatski leksikografski zavod Bosne i Hercegovine, 2022., str. 178-299; Usp. Miljenko Brekalo, *Slatinska kronika Domovinskog rata*, Svjetla grada - Ogranak Matice hrvatske Osijek - Ogranak Matice hrvatske Slatina, 2017.

¹⁰ Davor Marijan, "Rat za opstojnost Hrvata 1991.-1995.", *Domovinski rat i zločini nad Hrvatima u Bosni i Hercegovini 1991.-1995., knjiga I., dvojezično izdanje*, Zlatan Mijo Jelić - Ante Nazor (ur.), Udruga Hrvatska zvona - Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, 2020., str. 290.

Činjenice ukazuju na to da su politička i vojna nesnošljivost između Muslimana i Hrvata uvjetovane različitim gledištima na budući unutarnji ustroj BiH. Oružani sukobi niska intenziteta između ABiH i HVO-a, počevši od jeseni 1992. godine, pretvorili su se u krvavi rat u vrijeme trajanja mirovnih pregovora pod Vance-Owenovim vodstvom. Vijeće sigurnosti UN-a 6. svibnja 1993. godine donijelo je *Rezoluciju* br. 824 kojom se, kao i rezolucijom br. 819, od svih sukobljenih strana zahtijevalo da Srebrenicu, Goražde, Žepu, Sarajevo i Bihać tretiraju kao zaštićene zone. Upravo je takva odluka Vijeća sigurnosti UN-a od tadašnjega muslimanskog političkog i vojnog vodstva iskorištena za usmjeravanje glavnine snaga Armije BiH iz toga područja na područja srednje Bosne i sjeverne Hercegovine. Kada se tomu doda činjenica da su nakon pada Jajca postrojbe Armije BiH iz toga područja također završile na području srednje Bosne, kao i velik broj civila protjeranih iz područja banjolučke regije, bilo je očito kako će doći do rata.¹¹

Uzrok muslimansko(bošnjačko)-hrvatskoga rata jest u različitim politikama i viđenju budućega unutarnjeg ustroja Bosne i Hercegovine, ali se on može isključivo promatrati u kontekstu srpske agresije na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu jer je Srbima bilo u interesu poticanje rata između Muslimana i Hrvata. No ne treba zanemariti utjecaj nekih zapadnih zemalja na poticanje toga rata. Prema svjedočenju akademika Muhameda Filipovića poticaji za bošnjačko vojno djelovanje protiv Hrvata tijekom 1993. godine dolazili su i od samoga međunarodnog posrednika za uspostavu mira u BiH, britanskoga diplomata Davida Owena koji je 26. srpnja 1993. godine na sastanku s bošnjačkim izaslanstvom kazao sljedeće: „Rekao nam je da zna da mi ne možemo biti zadovoljni s onim što su dobili Srbi, u teritorijalnom smislu, ali da se stvar može ispraviti na taj način da se muslimanska strana namiri na račun Hrvata.“¹²

Za historiografiju je memoarsko gradivo često problematičan izvor zbog „naknadne pameti“ ili preuveličavanja, negdje i izmišljanja, događaja i procesa. Da u ovome slučaju nije riječ o nekoj naknadnoj pameti, svjedoči izjava britanskoga Ministarstva obrane Malcoma Rifkinda za britanski list *Daily Telegraph* 14. lipnja u kojoj ističe:

¹¹ M. Tuđman, *n. dj.*, str. 355.

¹² Muhamed Filipović, *Bio sam Alijin diplomata I-II*, Delta, Edicija svjedoci vremena, 2000., str. 301.

Ne dolazi u obzir brzo povlačenje britanskih postrojba. UN moraju se koristiti hrvatskim lukama za dostavu pomoći Bosni, ali sada jedinice HVO, koje su u velikom broju slučajeva samo malo bolje od običnih seoskih mafija, pljačkaju konvoje, blokiraju prolaze i traže ponekad i do šezdeset posto terete za sebe. HVO tvrdi da je neovisan o Zagrebu, ali se drži daje predsjednik Tuđman pod utjecajem hercegovačkog lobbya u hrvatskoj Vladi, koji predvodi ministar obrane Gojko Šušak. Svi su izgledi da bi HVO u Novome Travniku, Vitezu i Busovači mogao biti okružen i izoliran. Ako Hrvati u znak odmazde budu onemogućavali konvoje, sankcije protiv Zagreba mogle bi postati zbiljski moguće.¹³

Britanski ministar obrane Malcom Rifkind potvrdio je da je plan bio sljedeći: napad postrojbi Armije RBiH na Novi Travnik, Vitez i Busovaču radi okupacije i eliminiranja Hrvata i postrojbi HVO-a, u skladu s tim Rifkind prijeti Vladi Republike Hrvatske sankcijama ako Hrvati u znak odmazde budu onemogućavali konvoje.

Muslimansko (bošnjačko) vojno i političko vodstvo imalo je pet zacrtanih strateških ciljeva: apsolutni vojni i politički nadzor nad zemljopisnim središtem države, apsolutni vojni i politički nadzor nad glavnim gradom Sarajevom, osiguranje prometnih pravaca dolinom Neretve prema Jadranskomu moru, osiguranje izlaza na rijeku Savu te osiguranje horizontalne komunikacije između Sarajeva i Bihaća.¹⁴ Tri od pet strateških ciljeva Armije BiH izravno su vezana za prostor srednje Bosne, a jedan za prostor sjeverne Hercegovine. Podsjećanja radi, upravo je na tome području vođena većina vojnih operacija tijekom muslimansko(bošnjačko)-hrvatskoga rata i počinjen najveći broj zločina. Uz nadzor nad glavnim gradom, kao temeljnim zahtjevom koji izravno diktiraju geopolitika i geostrategija, nadzor nad središtem države i izlaz na otvoreno more logični su geopolitički ciljevi koje bi sebi postavila svaka vlast koja ima aspiracije slične onima kakve je imao Alija Izetbegović. Upravo su ta dva skrivena subjektivna razloga u prvoj polovici devedesetih godina prošloga stoljeća funkcionirala kao jedini objektivni uzrok muslimansko-hrvatskoga ratnoga i političkoga sukoba. Najvažniji prostor za bošnjačko ratno političko vodstvo bio je između Travnika i Sarajeva. Riječ je o prostoru u gotovo samome središtu Bosne i Hercegovine, koji se prostire oko prometnice od Travnika dolinom rijeke Lašve preko prijevoja Kobiljača vodi prema Sarajevu. Upravo se taj prostor u ratu pokazao kao težište muslimansko-hrvatskoga vojnog i političkog rata, a za političko i vojno

¹³ Republika Hrvatska (dalje: HR), Arhiv Hrvatske informativne agencije (dalje: AHINA), Izbor iz pisanja stranog tiska i emisija RTV postaja, 15. lipnja 1993., rt 150419 MET jun 93.

¹⁴ C. R. Shrader, *n. dj.*, str. 44-48.

rukovodstvo muslimanskoga naroda bilo je od presudne važnosti osigurati središte države, a zatim pokušati osigurati i izlaz na otvoreno more u Pločama ili Neumu. „Postojanje čvrste, homogene i otporne hrvatske jezgre u središtu Bosne i Hercegovine, koja je tu opstala i u vrijeme osmanske vlasti, Geopolitički je izrazito nepovoljno za Bošnjake.“¹⁵ Različita gledišta o budućemu ustroju Bosne i Hercegovine bila su osnovna prepreka u postizanju političkoga i vojnoga sporazuma između Muslimana (Bošnjaka) i Hrvata, što je rezultiralo oružanim sukobom i kasnije ratom.¹⁶

3. Klasifikacija logora Armije Bosne i Hercegovine za Hrvate

Prema *Hrvatskoj enciklopediji* logor (njem. *Lager*: tabor) mjesto je na koje se dovode osobe što su ih vojne, policijske ili druge vlasti, skupine ili pojedinci internirale zbog njihovih nacionalnih, etničkih, vjerskih, rasnih, političkih, socijalnih i drugih pripadnosti i uvjerenja ili, pak, zbog ratnih sukoba i radi sprječavanja humanitarnih katastrofa. Prema *Enciklopediji* logor je i privremeno uređeno mjesto u prirodi za smještaj vojnika, alpinista, istraživača itd.¹⁷ U skladu s tim, kada je riječ o klasifikaciji, postoje izbjeglički, zarobljenički logori i koncentracijski logori. U Domovinskome ratu prema *Enciklopediji* na zaposjednutome području Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine organizirano je više od 300 manjih i većih logora u kojima su bez kriterija u većini slučajeva smješteni ratni zarobljenici, civilno stanovništvo, pripadnici drugih nacionalnosti i neistomišljenici iz vlastitih naroda. Na navedenim teritorijima u Domovinskome ratu „bilo je i niz privatnih logora, koje su osnivali pojedinci i interesne skupine kako bi zatočene upotrebljavali u prvom redu kao besplatnu radnu snagu bez ikakva prava i zaštite“¹⁸. Činjenice ukazuju na to da su sve tri zaraćene strane u Domovinskome ratu, Bošnjaci (Muslimani), Srbi i Hrvati, otvarale koncentracijske logore. „Najveći su bili Manjača (BiH) i Begejci (Voj-

¹⁵ Ivan Zlopaša, *Politička sudbina Hrvata u Bosni i Hercegovini*, Hrvatski blok BiH, 2005., str. 61-62.

¹⁶ D. Marijan, *Rat Hrvata i Muslimana u Bosni u Hercegovini od 1992. do 1994.*, str. 344-359. Usp. Isti, „Rat za opstojnost Hrvata 1991.-1995.“, str. 290.

¹⁷ „Logor“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021., <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=36998>> (12. VII. 2023.).

¹⁸ *N. mj.*; Usp. I. Mlivić, *n. dj.*, str. 29.

vodina). Na teritoriju Bosne i Hercegovine srpske vojne snage otvorile su niz koncentracijskih logora, a najzloglasniji su bili Omarska, Keraterm, Trnopolje, Luka i Batković. Koncentracijske logore otvarale su i hrvatske (Dretelj i Heli-odrom kod Mostara) i muslimanske snage u Jablanici.¹⁹ Mlivončić smatra da osim navedenih logora postoji i tip logora u kojima se civili i ratni zarobljenici dovode silom u većim skupinama ljudi uz prijetnju oružjem i smrću.

Logoraši i logorašice smještaju se u takve logore na neodređeno vrijeme, radi razmjene, prisilna rada, upotrebe u ratne svrhe za kopanje rovova, izvlačenja ranjenih i poginulih na crtama bojišta, prisilna vađenja krvi ili radi progona u druga područja ili zemlje. U njima su logoraši i logorašice ponižavani u svome ljudskom, vjerskom, nacionalnom i političkom dostojanstvu, mučeni, vrlo slabo hranjeni, uskraćivana im je voda, higijenska sredstva, slabo su medicinski njegovani, a žene i muškarci prisiljavani su na bludne radnje.²⁰

Srpski i hrvatski logori obrađivali su se u predmetima Tužiteljstva Međunarodnoga kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju u Den Haagu, isto tako u historiografiji i publicistici, za razliku od logora ABiH za Hrvate na teritoriju Bosne i Hercegovine u Domovinskome ratu. Prema crtici iz spomenute *Enciklopedije* muslimansko vojno i političko rukovodstvo utemeljilo je jedan koncentracijski logor u Jablanici, Muzej bitka za ranjenike na Neretvi za Hrvate. Prema Mlivončiću logori ABiH za Hrvate spadaju u četvrtu (logori za prisilno dovođenje većih skupina ljudi) i petu kategoriju odnosno koncentracijske logore kojih je bilo devet, i to Muzej bitka za ranjenike na Neretvi, Silos u Tarčinu, Športska dvorana Konjic, IV. osnovna škola Mostar, Stadion Iskra Bugojno, Muzička škola Zenica, KP dom Zenica, Stara tvrđava Travnik i Mehurići Travnik.²¹ Mlivončić navodi da su logori Armije BiH za Hrvate bili specifični i teško ih se moglo svrstati u bilo koju od navedenih pet kategorija. „Oštre razlike nisu postojale a svim muslimanskim logorima bilo je zajedničko mučenje zarobljenih hrvatskih i srpskih vojnika, uskraćivanje hrane i vode, nedostatak liječničke pomoći i njege, prisilno vađenje krvi i prisilno kopanje rovova na bojištu.“²²

¹⁹ „Logor“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021, <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=36998>>, (12. VII. 2023.).

²⁰ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 30.

²¹ *Isto*, str. 249.

²² *Isto*, str. 31.

4. Muslimanski logori u predmetima Međunarodnoga kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) u Haagu

Okrutnost Jugoslavenske narodne armije (JNA) od jeseni 1991. godine u agresiji na Republiku Hrvatsku razbuktala je pojavu medijskih izvješća o teškim oblicima nasilja, posebice nad civilima na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine, podvrgnutim sustavnu „etničkom čišćenju“, zajedno s brojnim drugim teškim povredama međunarodnoga humanitarnog prava, uključujući i silovanja, zajedno s reportažama o koncentracijskim logorima u Bosni i Hercegovini koji su svjetsku javnost podsjetili na Holokaust, alarmirali su političare nekih velikih sila te rezultirali zahtjevima humanitarnih djelatnika, javnih osoba i međunarodnih organizacija adresiranih na VS UN-a za poduzimanjem pravnih koraka kojima bi se zaustavile te povrede i spriječile opasnosti.²³

Istražna komisija, na čijemu čelu je bio Cherif Bassiouni, poznata kao Kalshoven-Bassiouni izvijestila je Vijeće sigurnosti Ujedinjenih naroda o teškim povredama međunarodnoga prava na području bivše Jugoslavije 1992. godine. Navedeno Vijeće donijelo je *Rezoluciju 827* od 25. svibnja 1993. zajedno sa *Statutom* suda čime je osnovan MKSJ, odnosno Haški sud.²⁴ U svome izvješću Bassiouni navodi da na prostoru Hrvatske i Bosne i Hercegovine postoji 715 logora, od kojih je 237 bilo pod nadzorom Srba, 89 pod nadzorom Armije BiH, 77 pod nadzorom Hrvata, 4 pod nadzorom Armije BiH i Hrvatskoga vijeća obrane (HVO) i 308 logora za koje nije mogao sa sigurnošću reći komu pripadaju.²⁵ Kasnija istraživanja dokazuju da je broj muslimanskih logora znatno veći, ali vrijednost Bassiounijeva izvješća leži u tome da je prvi put spomenuto i ukazano postojanje logora ABiH u vrijeme najžešćega muslimansko(bošnjačko)-hrvatskoga rata 1993. godine.

Logori Hrvatskoga vijeća obrane (HVO) za Muslimane i Srbe, Heliodrom, Dretelj, zatvor u Ljubuškom, bili su predmet Tužiteljstva MKSJ u predmetu „Jadranko Prlić i drugi“. Presudom Žalbenoga vijeća u predmetu „Jadranko Prlić i drugi“ od 29. studenog 2017. godine izrečena je krivica hrvatskomu poli-

²³ Davor Krapac, „Međunarodni kazneni sudovi“, *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za društvene znanosti*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 510(48), 2011., str. 177.

²⁴ D. Krapac, *n. dj.*, str. 178.

²⁵ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 44.

tičkom i vojnom rukovodstvu u Bosni i Hercegovini za udruženi zločinački poduhvat (UZP) koji je imao cilj „dominaciju Hrvata u Hrvatskoj Republici Herceg Bosni (HRHB) putem etničkog čišćenja muslimanskog stanovništva“²⁶. Tužiteljstvo MKSJ-a u Den Haagu gotovo da se nije ni bavilo u svojim predmetima logorima ABiH za Hrvate unatoč postojanju Bassiounijeva izvješća. Jedini predmet Tužiteljstva u kojemu se navodi osuđujuća presuda za okrutno postupanje prema logorašima u logoru Muzička akademija u Zenici jest presuda u predmetu Enver Hadžiasanović, zapovjednik 3. korpusa ABiH i Amir Kubura, zapovjednik 7. muslimanske brigade 3. korpusa ABiH. Haški sud je na drugostupanjskoj presudi osudio navedene zapovjednike Evera Hadžihasanovića na tri godine i šest mjeseci zatvora i Amira Kuburu na dvije godine zatvora za zločine u Središnjoj Bosni u općinama Bugojno, Vareš i Zenica.²⁷ Nadalje, vojni vrh ABiH oslobođen je svih optužbi za organiziranje logora za Hrvate u Bosni i Hercegovini. Rasim Delić, od 8. lipnja 1993. godine imenovan zapovjednikom Glavnog štaba ABiH i na osnovi te vojne funkcije postao je član proširenoga sastava Predsjedništva R BiH, na Haškome sudu proglašen je krivim 15. rujna 2008. godine i izrečena mu je kazna od tri godine. Proglašen je krivim i to isključivo za okrutno postupanje, kršenje zakona i običaja ratovanja na osnovi člana 3 *Statuta* u vezi s događajima u Livadama i logoru Kamenica u srpnju i kolovozu 1995. godine, a za zločine nad Hrvatima izuzet je od odgovornosti.²⁸ Nadalje, u prvostupanjskoj presudi Haškoga suda od 16. studenoga 2005. godine general Sefer Halilović, koji je obnašao, između ostaloga, funkciju načelnika Glavnoga štaba Armije BiH do 1. studenog 1993. godine kada je razriješen s dužnosti, oslobođen je po svim točkama optužnice za zločine nad Hrvatima u Grabovici

²⁶ Ujedinjeni narodi, Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju, Sažetak presude Žalbenog vijeća u predmetu Prlić i drugi, 29. studenog 2017., str. 1-18. Vidi: “Ujedinjeni narodi, Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju, <https://www.icty.org/bcs/cases/spisak-presuda>, (13. VII. 2023.).

²⁷ Ujedinjeni narodi, Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju, Sažetak presude po žalbi u predmetu Hadžihasanović i Kubura, 22. travnja 2008., str. 1-9. Vidi: “Ujedinjeni narodi, Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju, <https://www.icty.org/bcs/cases/spisak-presuda>, (13. VII. 2023.).

²⁸ Ujedinjeni narodi, Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju, Sažetak presude u predmetu protiv Rasima Delića, 15. rujna 2008., str. 1-10. Vidi: “Ujedinjeni narodi, Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju, <https://www.icty.org/bcs/cases/spisak-presuda>, (13. VII. 2023.).

i Uzdolu.²⁹ Sefer Halilović ponovno je oslobođen svih optužbi u drugostupanjskoj presudi Haškoga suda od 16. listopada 2007.³⁰

Hrvatske institucije u Bosni i Hercegovini u Domovinske ratu vodile su kriminalističke obrade ratnih zločina nad Hrvatima. To jasno potkrepljuju dokazi okružnih vojnih tužiteljstava HRHB u Mostaru, Livnu i Vitezu u vrijeme muslimansko-hrvatskoga rata 1993. godine. Okružno vojno tužiteljstvo podnijelo je kaznenu prijavu 15. srpnja 1993. godine protiv Samira Krese i trinaest pripadnika Armije BiH za kršenje ženevskih konvencija u mostarskim logorima.³¹ Također, 11. prosinca 1993. godine isto Tužiteljstvo podnijelo je kaznenu prijavu protiv Miralema Osmanovića.³² Vojno tužiteljstvo HRHB u Vitezu podnijelo je kaznenu prijavu protiv trideset četvorice pripadnika Armije BiH i odreda El Mudžahid 10. studenoga 1994. godine za zločine nad Hrvatima i kršenje ženevskih konvencija u logorima za Hrvate na prostoru srednje Bosne.³³ Okružno vojno tužiteljstvo podnijelo je kaznenu prijavu 15. srpnja 1993. godine protiv Samira Krese i trinaest pripadnika Armije BiH za kršenje ženevskih konvencija u mostarskim logorima.³⁴ Zatim, 11. prosinca 1993. godine isto Tužiteljstvo podnijelo je kaznenu prijavu protiv Miralema Osmanovića.³⁵ Vojno

²⁹ Ujedinjeni narodi, Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju, Presuda u predmetu tužilac protiv Sefera Halilovića, 16. studenog 2005., str. 1-8. Vidi: „Ujedinjeni narodi, Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju, <https://www.icty.org/bcs/cases/spisak-presuda>, (13. VII. 2023.).

³⁰ Ujedinjeni narodi, Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju, Sažetak presude tužilac protiv Sefera Halilovića, 16. listopada 2007., str. 1-4. Vidi: „Ujedinjeni narodi, Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju, <https://www.icty.org/bcs/cases/spisak-presuda>, (13. VII. 2023.).

³¹ BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Mostar, kutija 1-4., Republika Bosna i Hercegovina, Hrvatska zajednica Herceg-Bosna, Odjel unutarnjih poslova, Policijska uprava Mostar, br. 03-8/19-1-3-KU-22 od 15. srpnja 1993., Kaznena prijava protiv Samira Krese i ostalih pripadnika ABiH, 1-4.

³² BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Mostar, kutija 1-4., Republika Bosna i Hercegovina, Hrvatska zajednica Herceg-Bosna, Odjel unutarnjih poslova, Policijska uprava Mostar, br. 03-8/20-1-3-KU-32 od 11. prosinca 1993., Kaznena prijava protiv Miralema Osmanovića, 1-3.

³³ BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Vitez, kutija 3., Bosna i Hercegovina, Hrvatska Republika Herceg-Bosna, Ministarstvo obrane, Uprava vojne policije, Vojno tužiteljstvo Vitez, br. 02-11-05-05/95 od 10. studenog 1994., Kaznena prijava protiv pripadnika ABiH i El Mudžahid, 1-2.

³⁴ BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Mostar, kutija 1-4., Republika Bosna i Hercegovina, Hrvatska zajednica Herceg-Bosna, Odjel unutarnjih poslova, Policijska uprava Mostar, br. 03-8/19-1-3-KU-22 od 15. srpnja 1993., Kaznena prijava protiv Samira Krese i ostalih pripadnika ABiH, 1-4.

³⁵ BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Mostar, kutija 1-4., Republika Bosna i Hercegovina, Hrvatska zajednica Herceg-Bosna, Odjel unutarnjih poslova, Policijska

tužiteljstvo HRHB u Vitezu podnijelo je kaznenu prijavu protiv trideset četvorice pripadnika Armije BiH i odreda El Mudžahid 10. studenog 1994. godine za zločine nad Hrvatima i kršenje ženevskih konvencija u logorima za Hrvate na prostoru srednje Bosne.³⁶ Nadalje, Okružno vojno tužiteljstvo u Mostaru podnijelo je kaznenu prijavu od 11. studenoga 1994. godine protiv Zulfikara Ališpahe, Vehabije Karića, Nihada Bojadžića i dvadeset pripadnika ABiH za zločine nad Hrvatima i kršenje ženevskih konvencija u logorima za Hrvate u Prozoru, Konjicu, Jablanici i Mostaru.³⁷ Zatim, Okružno vojno tužiteljstvo u Livnu podnijelo je kaznenu prijavu 15. studenoga 1994. godine protiv Dževada Mlaće, predsjednika SO Bugojno i trideset sedam pripadnika ABiH za zločine nad Hrvatima i kršenje ženevskih konvencija u logorima za Hrvate u Bugojnu.³⁸ Nadalje, Vojno tužiteljstvo HRHB u Vitezu podnijelo je kaznenu prijavu protiv Refika Tufe i pedeset dva pripadnika Armije 28. studenoga 1994. godine za zločine nad Hrvatima i kršenje ženevskih konvencija u logoru Tarčin za Hrvate na Kreševa.³⁹ Nadalje, Okružno vojno tužiteljstvo u Mostaru podnijelo je kaznenu prijavu od 11. studenoga 1994. godine protiv Zulfikara Ališpahe, Vehabije Karića, Nihada Bojadžića i dvadeset pripadnika ABiH za zločine nad Hrvatima i kršenje ženevskih konvencija u logorima za Hrvate u Prozoru, Konjicu, Jablanici i Mostaru.⁴⁰

Hrvati u Bosni i Hercegovini surađivali su s Haškim sudom, poglavito s Tužiteljstvom u predmetima ratnih zločina. Županijski sud u Mostaru uputio je

ska uprava Mostar, br. 03-8/20-1-3-KU-32 od 11. prosinca 1993., Kaznena prijava protiv Miralema Osmanovića, 1-3.

³⁶ BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Vitez, kutija 3., Bosna i Hercegovina, Hrvatska Republika Herceg-Bosna, Ministarstvo obrane, Uprava vojne policije, Vojno tužiteljstvo Vitez, br. 02-11-05-05/95 od 10. studenog 1994., Kaznena prijava protiv pripadnika ABiH i El Mudžahid, 1-2.

³⁷ BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Mostar, kutija 1-4., Bosna i Hercegovina, HRHB, Ministarstvo unutarnjih poslova, Policijska uprava Mostar, Okružno vojno tužiteljstvo, br. KU: 92/94 od 11. studenog 1994. 1-6.

³⁸ BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Bugojno, kutija 1-2, Bosna i Hercegovina, HRHB, Ministarstvo obrane, Okružno vojno tužiteljstvo, br. 02-11-05-05/95 od 15. studenog 1994. 1-4.

³⁹ BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Vitez, kutija 3., Bosna i Hercegovina, Hrvatska Republika Herceg-Bosna, Ministarstvo obrane, Uprava vojne policije, Vojno tužiteljstvo Vitez, br. 02-11-05-05/95 od 28. studenog 1994., Kaznena prijava protiv Refika Tufe i pripadnika ABiH, 1-5.

⁴⁰ BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Mostar, kutija 1-4., Bosna i Hercegovina, HRHB, Ministarstvo unutarnjih poslova, Policijska uprava Mostar, Okružno vojno tužiteljstvo, br. KU: 92/94 od 11. studenog 1994. 1-6.

dopis br. K: 24/99 od 23. siječnja 2000. godine tužitelju Međunarodnoga suda za ratne zločine u Haagu putem Federalnoga Ministarstva pravde Federacije BiH u Sarajevu u kojemu je navedena optužnica protiv Mirsada Handžara i šesnaest pripadnika Armije BiH za zločine i okrutno postupanje prema hrvatskim logorašima u koncentracijskome logoru IV. osnovna škola.⁴¹ Nadalje, Županijski sud u Mostaru uputio je dopis br. K: 23/99 od 1. siječnja 2000. godine tužitelju Međunarodnoga suda za ratne zločine u Haagu u kojemu je navedena optužnica protiv Kasima Čolića i trojice pripadnika ABiH za zločine i okrutno postupanje prema hrvatskim logorašima u Gnojnicama. Zatim, Optužnica br. K: 20/99 od 7. veljače 2000. godine protiv Zikirije Lijevo, Predraga Pajkića i drugih i Optužnica br. K: 18/99 od 28. veljače 2000. godine za kršenje ženevskih konvencija u mostarskim logorima upućene su Tužiteljstvu Haškoga suda.⁴²

Prema dostupnim podacima Haški sud nikada nije podignuo optužnicu protiv Alije Izetbegovića, ratnoga i političkoga vođe Bošnjaka/Muslimana, niti protiv ostalih pripadnika ABiH koji su imali odgovorne (zapovjedne) i stražarske dužnosti u logorima za Hrvate u srednjoj Bosni i širem području Hercegovine unatoč svim dokaznim materijalima hrvatskih vlasti koji su poslani na obradu Tužiteljstvu MKSJ u Den Haagu.

5. Logori ABiH za Hrvate u Bosni od siječnja 1993. do travnja 1994. godine

5.1. Breza

Breza je mala općina u Zeničko-dobojskoj županiji koja je po popisu stanovništva iz 1991. godine imala svega 850 Hrvata. Postrojbe Armije RBiH organizirale su logor za Hrvate i Srbe u Općini Breza u listopadu 1993. godine. Ukupno je bio jedan logor VIZ Breza za 34 zarobljena pripadnika HVO-a.⁴³ Prema iskazima pripadnika HVO-a Vanje Lovrenovića i Marija Jarčevića provedli su punih pola godine u Vojnome zatvoru u Brezi. Muslimanski stražari vodili su hrvatske logoraše na batinanje svaku večer, prisilno su vođeni na prvu crtu

⁴¹ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 810-815.

⁴² *Isto*, str. 816-823.

⁴³ BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH”, 7. Usp. A. Kvesić, *n. dj.*, str. 97.

bojišta na kopanje rovova i utvrda. Stražari ABiH u logoru ubili su dvojicu zarobljenih dječaka Andriju i Igora Dodiga te njihova pratitelja Krešu Benčića.⁴⁴

5.2. Bugojno

ABiH se nekoliko mjeseci spremala za rat protiv Hrvata u Bugojnu iz strateških razloga, a ponajviše kako bi povezala svoje postrojbe i nastavila napadne operacije na Hrvate u Uskoplju i Lašvanskoj dolini. Postrojbe HVO-a u Bugojnu bile su sastavljene od brigade Eugen Kvaternik i Domobranske pukovnije ukupne jačine 3200 vojnika. Prema hrvatskim izvorima 17. srpnja 1993. godine ABiH ubila je dvojicu pripadnika antiterorističke grupe HVO-a i još dvojicu ranila. Taj dan uzima se kao početak rata u Bugojnu između Muslimana i Hrvata. HVO u Bugojnu bio je u nezavidnu položaju u ljeto, jer se našao u škarama između srpskih snaga na Kupreškoj visoravni i ABiH.

Muslimanske su snage u borbama 20. i 21. srpnja zauzele gotovo sve važne objekte u Bugojnu, a 22. srpnja i zapovjedništvo bojne HVO-a u Čipuljiću. Grad je bio najvećim dijelom pod nadzorom ABiH osim nekoliko objekata gdje se HVO utvrdio. Preživjeli logoraš iz Bugojna Josip Kalaica u autobiografskoj knjizi *Razmijenjeni iz bugojanskog logora „Stadion”* 19. 3. 1994.: 20 godina poslije navodi faksimil dnevnika Dževada Mlaće koji je obnašao ulogu predsjednika Ratnoga predsjedništva Bugojna (danas pripadnik Stranke demokratske akcije). Na faksimilu navedenoga dnevnika piše da je na 15. sjednici Ratnoga predsjedništva Bugojno dana 22. srpnja 1993. godine donesena sljedeća odluka: „Ne smijemo imati zvanično zarobljenih civila, a tajno ekstremni dio zarobljenih Hrvata treba da se likvidira.”⁴⁵ Muslimanske su snage nastavile operacije i 27. srpnja pokrenule napade na zadnja uporišta HVO-a u Vučipolju, Crničkim podovima, Gorici i na položaje topništva. Hrvatsko civilno stanovništvo i pripadnici HVO-a u razgovoru s Vojskom Republike Srpske (VRS) 28. srpnja dogovorili su prihvata civila i njihovo prevoženje u područje Donjeg Malovana. VRS je dobio gorivo za vozila i hranu za 2000 hrvatskih prognanika koji su istoga dana prebačeni do Donjega Malovana. Josip Kalaica smatra da je oko 16 000 Hrvata u srpnju iselilo iz Bugojna iz straha od nadolazećih muslimanskih snaga.

⁴⁴ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 492-493.

⁴⁵ J. Kalaica, *n. dj.*, str. 11-15.

Postrojbe ABiH su do kraja srpnja ovladale Bugojnom i spojile snage Operativne grupe Zapad s onima oko Lašve i stavile pod nadzor veliki dio doline Vrbasa. Iskoristile su te uvjete i pokrenule napad na HVO u Uskoplju (Gornjemu Vakufu). Brigada HVO-a Eugen Kvaternik gotovo je uništena, a njezini ostatci ustrojeni su u slabiju bojnu angažiranu na ramsko-uskopaljskome bojištu.⁴⁶

Prema istraživanjima Josipa Kalaice postojalo je ukupno 56 logora i zatvora na području općina Bugojno, Gornji Vakuf, Donji Vakuf i Uskoplje pod nadzorom ABiH. Logor Stadion u Bugojnu bio je najveći logor pod kontrolom pripadnika Armije BiH za Hrvate i jedini koncentracijski logor za Hrvate prema istraživanju logoraša Anđelka Kvesića.⁴⁷ Hrvatski logoraši preživjeli su razne oblike psihičkoga i fizičkoga mučenja, a kao prisilna radna snaga također su vođeni na prvu crtu bojišnice gdje su morali kopati rovove te obavljati druge fizičke poslove. Prema istraživanjima Josipa Kalaice oko 165 pripadnika Armije RBiH bili su stražari u bugojanskim logorima koji su fizički i psihički zlostavljali zarobljene pripadnike Hrvatskoga vijeća obrane (HVO), a neke od njih i likvidirali. Iz logora Stadion nestao je 21 hrvatski logoraš, a najvjerojatnije su ih likvidirali pripadnici Armije RBiH.⁴⁸

Prema jednomu izvješću komande Operativne grupe Zapad od 19. rujna 1993. godine komandi 3. korpusa ABiH navodi se kako je zarobljeno 479 pripadnika HVO-a, od kojih je 383 imalo status ratnih vojnih zarobljenika, a u dokumentu se navodi i kako 23 zatočenika HVO-a Bugojno „zbog težine počinjenih djela imaju poseban tretman“. Iz logora Stadion ukupno je razmijenjeno 294 hrvatskih logoraša. Ukupno je kroz muslimanske logore u Bugojnu prošlo 1081 Hrvata, a oko 205 Hrvata, bježeći iz Bugojna, dospjelo u zarobljeništvo srpskih snaga. Nakon potpisivanja *Washingtonskoga sporazuma* raspušteni su logori ABiH za Hrvate u Bugojnu.⁴⁹ Prema istraživanju Ivice Mlivončića u Bugojnu je kroz logore ABiH prošlo 3316 zatočenika, od toga 658 vojnika HVO-a i 719 civila, a 92 zatočenika likvidirana su, od čega njih dvanaestorica ritualno od pripadnika postrojbe El Mudžahid.⁵⁰

⁴⁶ Isto, str. 505-510.

⁴⁷ A. Kvesić, *n. dj.*, str. 97.

⁴⁸ Isto, str. 96-104. Usp. I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 360-366, 403-407, 500-501.

⁴⁹ J. Kalaica, *n. dj.*, str. 129-144.

⁵⁰ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 360-366, 403-407, 530-531, 592-594.

Osim najpoznatijega logora ABiH za Hrvate, Stadion NK Iskra, drugi najveći logor bio je Osnovna škola Vojni Paleksić. Logor je bio u funkciji od 20. lipnja do 10. kolovoza 1993. godine, a u njemu je bilo zatočeno 256 zarobljenih hrvatskih civila i vojnika. Zatim slijedi logor Salon namještaja Slavonija koji je bio u funkciji od 24. srpnja do 10. rujna 1993. godine u kojemu su pripadnici ABiH zatočili 176 zarobljenih hrvatskih vojnika i civila te ih evidentirali i selektirali. Nadalje, u logoru Podrum gimnazije Mahmut Bušatlija, koji je bio u funkciji od 19. srpnja do 10. rujna 1993. godine, bilo je zatočeno 118 hrvatskih civila i vojnika. Posljednji od većih logora bio je Kloster časnih sestara u funkciji od 30. srpnja 1993. do 19. ožujka 1994. godine.⁵¹

5.3. Busovača

U siječnju 1993. godine postrojbe 3. korpusa ABiH napale su Kaćune, Gusti Grab i ostala sela na istoku Busovače i ostavljajući pri tomu pustoš. Zarobljene hrvatske vojnike i civile postrojbe ABiH koristili su kao živi štit prilikom napada na Busovaču.⁵² Preživjele Hrvate s toga dijela Busovače strpali su u logore. Postrojbe HVO-a uspjele su obraniti Busovaču u travnju 1993. godine, no nisu imale operativnu snagu osloboditi cijeli njezin teritorij zbog velikih gubitaka.⁵³

U Općini Busovača osnovan je koncentracijski logor Kaćuni Silos u siječnju 1993. godine, uz dva manja logora za Hrvate.⁵⁴ Ukupno su bila zarobljena 103 hrvatska logoraša, od toga 70 civila. Ubijeno je 14 zarobljenika, a od toga četiri ritualno od pripadnika postrojbi El Mudžahid.⁵⁵

Prema dostupnim historiografskim podacima prvi koncentracijski logor ABiH za Hrvate u Domovinskome ratu osnovan je 5. siječnja 1993. godine u silosu, u blizini sela Kaćuni. Silos je pretvoren u logore za zarobljene hrvatske vojnike i civile, uglavnom hrvatske nacionalnosti. U njemu je bilo zatočeno 87 Hrvata, 22 iz Busovače, 43 iz Zabrdā – Kiseljak i 22 iz Fojnice. Hrvatski zarobljenici svjedoče da su bili fizički i psihički mučeni te tjerani da vrše musliman-

⁵¹ BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH”, 1. Usp. A. Kvesić, *n. dj.*, str. 102-123.

⁵² BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratne zločine, Busovača, Podaci o svjedocima ratnih zločina, iskaz M. R, str. 19.

⁵³ D. Marijan, “Rat za opstojnost Hrvata 1991.-1995.”, str. 327-328.

⁵⁴ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 421.

⁵⁵ Isto, str. 351-353, 409-410, 578-583 i 592-594; A. Kvesić, *n. dj.*, str. 97.

ske vjerske obrede.⁵⁶ Uz navedeni logor pripadnici ABiH su u kući Dare Kutić zatočili devet Hrvata, a u selu Čopima u kući Čosića držali su u zarobljeništvu tridesetak Hrvata, a od toga su četiri Hrvata ubili ritualno dekapitacijom.⁵⁷ Iskustvo muslimanskih logora, mučenja i zlostavljanja opisali su svjedoci Anto Batista, umirovljenik iz Nezirovića, zarobljen i odveden u koncentracijski logor Silos Kaćuni,⁵⁸ zatim zarobljeni hrvatski vojnici Jozo Smoljo i Dragan Radić.⁵⁹

5.4. Fojnica

Postrojbe ABiH 1. lipnja 1993. godine napale su dijelove prostora Općine Fojnica koji je bio pod kontrolom Hrvata. Nakon mjesec i pol dana borbi te su snage protjerale hrvatsko stanovništvo i ubile 23 hrvatska civila iz Fojnice i okolnih sela.⁶⁰ Među ubijenima bili su gvardijan i vikar franjevačkoga samostana, fra Nikica Miličević i fra Leon Migić.⁶¹ Bošnjačka vojska je 17. srpnja 1993. godine u potpunosti ovladala Fojnicom i okolnim hrvatskim selima.⁶²

U Fojnici nije postojao koncentracijski logor za hrvatske vojne zarobljenike i civile. Postojalo je nekoliko manjih logora, njih 19, od kojih su najveći Osnovna škola Tovarište u kojoj je bilo 140 zatočenika, Osnovna škola Kata Govorušić u kojoj je bilo 38 logoraša, skladište Prokos i dvije obiteljske kuće Prokos, ukupno 137 logoraša, zatim crkva Svetog Duha u kojoj su bila 33 logoraša i Dom Dusina u kojemu je bilo zatočeno 30 logoraša.⁶³ Kroz logore ABiH za Hrvate u Fojnici prema dostupnim podacima prošlo je 505 logoraša, od toga 89 vojnika i 315 civila, a ubijena su 24 logoraša.⁶⁴

⁵⁶ A. Kvesić, *n. dj.*, str. 206-219.

⁵⁷ BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH”, 1. Usp. A. Kvesić, *n. dj.*, str. 208-219.

⁵⁸ *Isto*, str. 210-211.

⁵⁹ *Isto*, str. 212-215.

⁶⁰ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 455.

⁶¹ BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratne zločine, Fojnica, Podaci o svjedocima ratnih zločina, 1-59. Usp. I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 456-458.

⁶² D. Marijan, “Rat za opstojnost Hrvata 1991.-1995.”, str. 339.

⁶³ BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH”, 6. Usp. A. Kvesić, *n. dj.*, str. 97; Usp. I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 308, 459-460.

⁶⁴ A. Kvesić, *n. dj.*, str. 97, 126-129.

5.5. Kakanj

Postrojbe ABiH izazvale su sukob s HVO-om i Hrvatima u Kaknju sredinom travnja 1993. godine kada su demolirale zgradu HVO-a u Kaknju i ubili jednoga pripadnika, a do sredine svibnja postrojbe te su snage ubile osam hrvatskih civila u Kaknju. Postrojbe ABiH započele su 8. lipnja otvoren napad na Kakanj i u nekoliko dana 12. lipnja uspostavile kontrolu nad mjestom i prisilili oko 15 000 Hrvata u izbjeglištvo u Varešu.⁶⁵ Prema dostupnim podacima u Kaknju nije bilo koncentracijskih logora, ali je bilo 12 manjih logora za Hrvate. Najveći logori bili su Termoelektrana Kakanj, u kojoj je bilo zatočeno više od tristo hrvatskih civila, i Rudnik Kakanj u kojemu je bilo zatočeno oko 190 hrvatskih civila. U Kaknju je ukupno bilo zatočeno 572 logoraša, od toga tri pripadnika HVO-a i 569 civila. ABiH je ukupno likvidirala 43 civila u Kaknju.⁶⁶

5.6. Kiseljak

U Kiseljaku je 18. travnja 1993. godine muslimanska vojska započela napad na djelovanja na snage HVO-a u Općini Kiseljak. Snage ABiH potpuno su uništile nekoliko hrvatskih sela: Kazagiće, Badnje, Male Sotnice, Oglavak, Bilalovac u Općini Kiseljak.⁶⁷ Unatoč početnim uspjesima muslimanskih postrojbi snage HVO-a uspjele su obraniti veći dio općine i zadržati grad Kiseljak pod svojim političkim i vojnim nadzorom uz velike gubitke.⁶⁸

U Kiseljaku nije bilo koncentracijskih logora, prema dostupnim podacima u toj općini zabilježeno je 16 logora od kojih je logor Plinara-Kolkoti⁶⁹ u selu Bilalovac bio najveći i brojio je 197 logoraša, zatim Osnovna škola Bilalovac, Osnovna škola Gojkovac i Osnovna škola Zabrdje brojale su oko stotinjak logoraša.⁷⁰ Najteži uvjeti za logoraše bili su u Plinari kao i u selu Bilalovcu gdje su pojedine kuće pretvorene u logore. Prema iskazima svjedoka u navedenim logorima pripadnici ABiH silovali su hrvatske logorašice, mučili fizički i psihički

⁶⁵ Isto, str. 140-159. Usp. D. Marijan, "Rat za opstojnost Hrvata 1991.-1995.", str. 336-337.

⁶⁶ BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH", 6. Usp. A. Kvesić, *n. dj.*, str. 97.

⁶⁷ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 390-391.

⁶⁸ D. Marijan, "Rat za opstojnost Hrvata 1991.-1995.", str. 338.

⁶⁹ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 451-454, 513-514, 540.

⁷⁰ BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH, 6. Usp. I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 417-420.

muškarce, a neki od njih natjerani su na kopanje rovova na prvoj crti bojišta.⁷¹ Prema istraživanjima Anđelka Kvesića u logorima ABiH u Kiseljaku bila su zatočena 324 logoraša, tri pripadnika HVO-a i 321 civil, od toga je ubijeno deset logoraša, a dva ritualno.⁷²

5.7. Kreševo

Napadi ABiH na Općinu Kreševo trajali su od lipnja do kolovoza 1993. godine. Te postrojbe uništile su šest hrvatskih sela: Poljani, Kojšina, Vranc, Crnići, Ratkovići i Bjelovići, i počinile brojne zločine nad nedužnim hrvatskim stanovništvom. Postrojbe HVO-a, unatoč boljoj opremljenosti od Armije RBiH, uspjele su sačuvati Kreševo 4. listopada 1993. godine.⁷³ Muslimanska ABiH je u Općini Kreševo organizirala devet logora, u kojima je bilo zarobljeno 93 Hrvata, od toga sedam pripadnika HVO-a i 86 civila.⁷⁴ Ukupno je ubijeno šest logoraša, od toga dva ritualno.⁷⁵

5.8. Maglaj

Postrojbe ABiH ovladale su mjestom Maglaj u lipnju 1993. godine i pritom počinile brojne zločine.⁷⁶ U skladu s tim u Općini Maglaj ABiH utemeljila je četiri logora za Hrvate. U tim logorima bilo je smješteno 37 logoraša, od toga tri pripadnika HVO-a i 34 civila. Ubijeno je pet logoraša, od toga jedan logoraš ritualno.⁷⁷ Najpoznatiji logor bio je podrum zgrade Teritorijalne obrane i Ministarstva unutrašnjih poslova.⁷⁸

⁷¹ BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratne zločine, Kiseljak, Podaci o svjedocima ratnih zločina, 12-14, 18-20.

⁷² A. Kvesić, *n. dj.*, str. 97, 130-139.

⁷³ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 340.

⁷⁴ *Isto*, str. 693-695.

⁷⁵ BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH", 5. Usp. A. Kvesić, *n. dj.*, str. 97.

⁷⁶ D. Marijan, "Rat za opstojnost Hrvata 1991.-1995.", str. 350-351.

⁷⁷ A. Kvesić, *n. dj.*, str. 97.

⁷⁸ BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH, 8.

5.9. Tarčin (Hadžići)

Tarčin je mjesto u Općini Hadžići koje je prema popisu iz 1991. godine imalo 168 Hrvata. ABiH je u potpunosti ovladala Tarčinom prije početka rata s Hrvatima 1993. godine. Navedene snage organizirale su koncentracijski logor Silos u kojemu je bilo smješteno 180 pripadnika HVO-a. U tome logoru ubijeno je 7 logoraša.⁷⁹ Prema drugim dostupnim historiografskim podacima logor u Silosu osnovan je u svibnju 1992. godine i do završetka oružanih sukoba, do kraja siječnja 1996. godine, u njemu je prošlo 750 logoraša, od toga 180 hrvatskih.⁸⁰

5.10. Uskoplje – Gornji Vakuf

Borbe za Uskoplje između ABiH i HVO-a trajale su od siječnja 1993. i okončane su u travnju 1994. godine *Washingtonskim sporazumom*.⁸¹ Postrojbe ABiH organizirale su devet logora za Hrvate na prostoru Općine Uskoplje i u njima je bilo smješteno 156 logoraša, od toga 86 pripadnika HVO-a i 70 civila, a ukupno je ubijeno sedam logoraša.⁸² Najveći logori bili su kavana preko puta džamije (50 logoraša dovedeno iz Bugojna), Stari bazen (70 logoraša civila) i Radionica za tehnički pregled vozila (16 zatočenih logoraša).⁸³

5.11. Vitez

U hrvatskome gradu Vitezu odvale su se najkrvavije borbe u muslimansko-(bošnjačko)-hrvatskome ratu 1993. – 1994. godine u kojemu brojnije snage ABiH nisu uspjele zauzeti grad Vitez.⁸⁴ Muslimanske snage počinile su teške ratne zločine nad Hrvatima u Križančevu selu i Buhinim kućama 22. prosinca 1993. i 9. siječnja 1994. godine.⁸⁵ U skladu s tim na prostoru Općine Vitez orga-

⁷⁹ A. Kvesić, *n. dj.*, str. 97, 133-137.

⁸⁰ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 306-307, 357, 380-381 i 642-643; BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH, II.

⁸¹ D. Marijan, "Rat za opstojnost Hrvata 1991.-1995.", str. 357-362.

⁸² A. Kvesić, *n. dj.*, str. 97.

⁸³ BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH, 3.

⁸⁴ D. Marijan, "Rat za opstojnost Hrvata 1991.-1995.", str. 324-349.

⁸⁵ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 553-556.

nizirale su 27 logora za Hrvate, u kojima je bilo zatočeno 447 logoraša, od toga 58 pripadnika HVO-a i 163 civila, a ukupno su likvidirali 59 logoraša.⁸⁶ Najveći logori bili su „Osnovna škola Počulica“ (ukupno 94 logoraša), „Omladinski dom“ (ukupno 70 logoraša) i logor „Mahala“ (37 logoraša).⁸⁷

5.12. Travnik

Postrojbe ABiH 8. lipnja 1993. godine zauzele su grad Travnik.⁸⁸ Muslimanski napad na Travnik bio je jedan od najkrvavijih u Domovinskom ratu gdje su počinjeni brojni zločini nad hrvatskim stanovništvom i zarobljenim pripadnicima HVO-a.⁸⁹ Po ratnim zločinima posebno su se isticale postrojbe El Mudžahid koje su u selu Orašac osim svoga zapovjednog mjesta utemeljile logor za Hrvate. Na području Općine Travnik postrojbe Armije RBiH organizirale su tri koncentracijska logora: „Tvrđava grad“ (ukupno 384 logoraša), „Orašac“ (stotinjak zatočenika), „Mehurići osnovna škola“ (oko 345 logoraša), 22 manja logora u kojima je bilo oko 1774 logoraša, od toga 354 zarobljena pripadnika HVO-a i 575 civila. Ubijeno je 86 logoraša, od toga njih 11 ritualno.⁹⁰ Jedan od logoraša koji je ubijen ritualno dekapitacijom srpski je logoraš Dragan Popović. Ritualni ceremonijal vodio je strani ratnik iz postrojbe El Mudžahid u logoru u selu Orašac.⁹¹

5.13. Novi Travnik

Kada su okončale zauzimanje Travnika ujutro 9. lipnja 1993. godine, muslimanske snage pokrenule su ofenzivu na Novi Travnik. Navedene snage zauzele su sva hrvatska sela između Uskoplja i Novoga Travnika. Hrvatska sela zapadno od Travnika zauzela je ABiH do 15. lipnja.⁹² Bošnjačka ABiH iz Općine Novi Travnik potjerala je hrvatsko i srpsko stanovništvo pri tome počinivši brojne

⁸⁶ A. Kvesić, *n. dj.*, str. 97, 220-227.

⁸⁷ BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH, 4.

⁸⁸ D. Marijan, „Rat za opstojnost Hrvata 1991.-1995.“, str. 333-334.

⁸⁹ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 309-310.

⁹⁰ BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH, 5-6. Usp. A. Kvesić, *n. dj.*, str. 442-445, 700-723.

⁹¹ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 435-437.

⁹² D. Marijan, „Rat za opstojnost Hrvata 1991.-1995.“, str. 334-336.

ratne zločine.⁹³ HVO je držao pod svojim nadzorom grad Novi Travnik i sjeverni dio općine do travnja 1994. godine, odnosno do potpisivanja *Washingtonskoga sporazuma*. U Općini Novi Travnik bošnjačko vojno rukovodstvo organiziralo je deset logora u kojima je bilo 643 logoraša, od toga 187 pripadnika HVO-a i 365 hrvatskih civila.⁹⁴ Najpoznatiji koncentracijski logor za Hrvate bio je u mjestu Opari u Osnovnoj školi.⁹⁵ Logori u Varešu bili su aktivni do početka ožujka 1994. godine.⁹⁶ U tome razdoblju ubijeno je šest logoraša, od toga dva ritualno.⁹⁷

5.14. Vareš

Muslimanska ofenziva na Općinu Vareš započela je početkom srpnja 1993. bez većega uspjeha, a krajem listopada i početkom studenoga 1993. godine zauzeli su grad Vareš i potom cijelu općinu stavili pod svoj nadzor do kraja studenoga 1993. godine.⁹⁸ Spaljeno je i uništeno nekoliko sela: Donja i Gornja Borovica, Zarude, Pogar, Strica, Vijaka, Ivančevo i Krčevine. Postrojbe ABiH ubijale su i potjerale Hrvate iz Općine Vareš i organizirale devet logora na prostoru Općine Vareš za Hrvate.⁹⁹ Ukupno je zarobljeno 96 pripadnika HVO-a koji su smješteni u logore, 13 ih je ubijeno u vrijeme zatočeništva, a 7 na obavljanju fizičkih poslova.¹⁰⁰ Najveći logori u Varešu bili su osnovna škola, SŠC Vareš, zgrada MUP-a i šest obiteljskih kuća u sjedištu Vareša.¹⁰¹ Na prostoru Općine Vareš organizirana su tri veća logora: srednjoškolski centar Kalinska, Osnovna škola Šenković u i kuća Nedjeljka Adžipa. U navedenim logorima bilo je zatočeno oko 215 hrvatskih logoraša.¹⁰²

⁹³ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 609-610.

⁹⁴ *Isto*, str. 675-682.

⁹⁵ *Isto*, str. 335-336, 552.

⁹⁶ *Isto*, str. 603-604, 747-748.

⁹⁷ A. Kvesić, *n. dj.*, str. 97, 160-193.

⁹⁸ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 343-344.

⁹⁹ *Isto*, *n. dj.*, str. 392-393.

¹⁰⁰ A. Kvesić, *n. dj.*, str. 97, 194-205.

¹⁰¹ BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH, 7.

¹⁰² BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH, 5. Usp. I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 394-395.

5.15. Zenica

U travanjским borbama u muslimansko(bošnjačko)-hrvatskome ratu postrojbe ABiH imale su najveći uspjeh u Zenici gdje su 18. travnja uspjele poraziti HVO i potjerati 1500 Hrvata prema travničkim selima.¹⁰³ Zenica je bila središte islamskih dobrovoljaca organiziranih u postrojbi El Mudžahid. Najpoznatiji logori u toj općini bili su koncentracijski logori Kazneno-popravni dom (KPD) i Muzička škola.¹⁰⁴ U skladu s tim muslimanske političke i vojne vlasti organizirale su još 24 logora za Hrvate, u kojima je sve skupa bilo 1239 logoraša, od toga 332 pripadnika HVO-a i 267 civila. Ubijeno je 59 hrvatskih logoraša u zeničkim logorima.¹⁰⁵ Prema nekim drugim podacima u Zenici je organizirano 25 logora, a najveći bio je KPD Zenica u kojemu je bilo zatočeno 760 logoraša civila i pripadnika HVO-a.¹⁰⁶ Logor Muzička škola poznat je po brutalnosti prema hrvatskim logorašima i kao mjesto gdje su mudžahedini mučili žrtve glasnim puštanjem arapskih pjesama i molitava. Svrha toga bila je da zatome jecaje, krik i druge neartikulirane zvukove koje su žrtve ispuštale prilikom mučenja.¹⁰⁷ U logoru Muzička škola ubijeno je dvanaest hrvatskih logoraša.¹⁰⁸

5.16. Žepče

Žepče se oduprlo ofenzivi postrojbi BiH u ljeto 1993. godine u napadima na Žepče i Zavidoviće, a rat na prostoru ove općine trajao je do veljače 1994. godine.¹⁰⁹ Postrojbe ABiH su na području Općine Žepče organizirale pet manjih logora, a sveukupno pritvorili su 92 logoraša, od toga 41 pripadnika HVO-a i 51 civila. Ukupno su ubili 17 hrvatskih logoraša.¹¹⁰

¹⁰³ D. Marijan, "Rat za opstojnost Hrvata 1991.-1995.", str. 329.

¹⁰⁴ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 344-346, 370-373, 374-375.

¹⁰⁵ A. Kvesić, *n. dj.*, str. 97, 228-245.

¹⁰⁶ BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH, 7. Usp. I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 322-323,

¹⁰⁷ *Isto*, str. 382-389, 442-445.

¹⁰⁸ *Isto*, str. 425.

¹⁰⁹ D. Marijan, "Rat za opstojnost Hrvata 1991.-1995.", str. 349-352.

¹¹⁰ BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH, 8. Usp. A. Kvesić, *n. dj.*, str. 461-465, 529, 612, 632-633, 724-725.

5.17. Zavidovići

Muslimanske snage pokrenule su ofenzivu krajem lipnja 1993. godinu na Općinu Zavidoviće, ali nisu uspjele u naumu osvajanja toga mjesta.¹¹¹ Organizirale su pet logora u kojima je bio smješten 291 hrvatski logoraš.¹¹² Najveći logor bio je podrum stare općine, a prema dostupnim podatcima u logoru Lovrinovac nakon zarobljavanja ubijeno je 19 Hrvata.¹¹³

5.18. Tešanj

Krajem srpnja 1993. godine ABiH napala je žepačko područje i mjesto Tešanj. Postrojbe HVO-a uspjele su obraniti Tešanj u Domovinskome ratu od napada Vojske Republike Srpske (VRS) i Armije RBiH.¹¹⁴ Potonji su na prostoru Općine Tešanj organizirali logor u stadionu za 78 zarobljenih pripadnika HVO-a.¹¹⁵ Prema dostupnim podatcima u logoru Stadion mučena su i ubijena trojica pripadnika HVO-a iz Maglaja.¹¹⁶

5.19. Tuzla

Muslimansko političko i vojno rukovodstvo ugušilo je 115. brigadu HVO-a Zrinski koja je djelovala u zoni 2. korpusa ABiH 10. siječnja 1994. godine.¹¹⁷ Na prostoru Općine Tuzla ABiH organizirala je logor za 78 zarobljenih pripadnika HVO-a.¹¹⁸ Najpoznatiji logor bio je VIZ Tuzla u kojemu je među 78 logoraša bilo osamnaest pripadnika HVO-a iz Vareša.¹¹⁹

¹¹¹ D. Marijan, "Rat za opstojnost Hrvata 1991.-1995.", str. 350-352.

¹¹² A. Kvesić, *n. dj.*, str. 97.

¹¹³ BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH, 8.

¹¹⁴ D. Marijan, "Rat za opstojnost Hrvata 1991.-1995.", str. 352.

¹¹⁵ A. Kvesić, *n. dj.*, str. 97.

¹¹⁶ BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH, 8.

¹¹⁷ D. Marijan, "Rat za opstojnost Hrvata 1991.-1995.", str. 354.

¹¹⁸ A. Kvesić, *n. dj.*, str. 97.

¹¹⁹ BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH, 8.

5.20. Sarajevo

Alija Izetbegovića uz pomoć svojih političkih i vojnih dužnosnika Stranke demokratske akcije (SDA) i Štaba vrhovne komande Oružanih snaga BiH ugušio je jedinstveni HVO grada Sarajeva i brigadu HVO-a kralj Tvrtko koju je priznavala Hrvatska zajednica Herceg-Bosna.¹²⁰ Muslimanski vojni vrh u Sarajevu organizirao je četiri logora u kojima je bilo 48 logoraša.¹²¹ Najpoznatiji logori jesu Viktor Bubanj, u kojemu je bilo zatočeno 27 hrvatskih logoraša, Središnji zatvor Sarajevo, u kojemu je bilo zatočeno 17 logoraša iz Hrvatske demokratske zajednice (HDZ) i HVO-a Sarajevo, Maršalka Sarajevo i Podrum omladinskog radija, u kojemu je bilo sjedište zapovjedništva I. korpusa Armije BiH.¹²²

6. Logori ABiH za Hrvate u Hercegovini od siječnja 1993. do travnja 1994. godine

6.1. Konjic

U proljeće 1993. godine ABiH u potpunosti je ovladala Općinom Konjic i potom počinila brojne ratne zločine poglavito nad Hrvatima u selu Trusina i protjerala je nemuslimansko stanovništvo iz svojih ognjišta.¹²³ Prvi ratni zločin nad hrvatskim civilima dogodio se 23. ožujka 1993. godine u selu Orlište gdje je strijeljano četvero hrvatskih civila starosti od 63 do 80 godina.¹²⁴ Na prostoru Općine Konjic bošnjačko političko i vojno vodstvo organiziralo je 44 logora za nemuslimansko stanovništvo, a od toga jedan koncentracijski logor Musala.¹²⁵ Prema dostupnim historiografskim podacima taj je logor služio za srpske ratne zarobljenike još od 10. svibnja 1992., a prvi zarobljeni Hrvati zatvarani su u

¹²⁰ Slavko Zelić, *HVO u obrani Sarajeva 1992.-1993. (prilozi za istraživanje uloge HVO-a u obrani Sarajeva i BiH, Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.-1995., Memoarsko gradivo knjiga 9., Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskoga rata - Hrvatski dokumentacijski centar Domovinskoga rata u BiH, 2014., str. 25-110. Usp. D. Marijan, "Rat za opstojnost Hrvata 1991.-1995.", str. 353.*

¹²¹ S. Zelić, *n. dj.*, str. 97.

¹²² BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH, 8.

¹²³ D. Marijan, „Rat za opstojnost Hrvata 1991.-1995.“, str. 304-310.

¹²⁴ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 311, 337-341, 728-734.

¹²⁵ *Isto*, str. 312-317, 380-381, 628-629, 642-647, 648-651.

Musalu od travnja 1993. godine u vrijeme ratnih operacija ABiH.¹²⁶ Samo u koncentracijskome logoru Musala bilo je zatvoreno 1092 logoraša, a od toga 108 srpskih civila.¹²⁷ U tim logorima bilo je zarobljeno 2775 logoraša, od toga 1385 pripadnika HVO-a i 609 hrvatskih civila. Ubijeno je ukupno 65 logoraša, od toga njih šesnaest ritualno.¹²⁸

6.2. Jablanica

ABiH je 14. travnja 1993. godine započela ofenzivu i vrlo brzo uspostavila kontrolu nad većim dijelom Općine Jablanica.¹²⁹ U srpnju iste godine progon bošnjačke snage započele su pokolje i progon nemuslimanskoga stanovništva na prostoru Općine Jablanica, poglavito u hrvatskome selu Doljani.¹³⁰ Muslimansko političko i vojno rukovodstvo organiziralo je jedanaest logora, uključujući jedan koncentracijski logor Muzej Bitka za ranjenike na Neretvi na prostoru Općine Jablanica.¹³¹ U tim logorima bio je zatočen 891 logoraš, od toga 127 pripadnika HVO-a i 764 civila, a ukupno je ubijeno 27 logoraša.¹³² Prema odluci Predsjedništva Općine Jablanica 15. travnja 1993. godine objekt Muzej Bitka za ranjenike na Neretvi u Jablanici organizira se u koncentracijski logor za Hrvate, koji je služio kao logor sve do 1. svibnja 1994. godine.¹³³ Toga istog dana zatočena je prva skupina od sedam Hrvata, a prema dostupnim podatcima u tome logoru boravila su 632 logoraša, od toga ih se 88 smatralo ratnim zarobljenicima. U logoru Muzej Bitka za ranjenike na Neretvi zatvarani su starci, trudnice, bolesni i ranjeni i 60 djece.¹³⁴ U Hotelu Jablanica bilo je zatočeno više od 115 civila od 4. do 13. listopada 1993. godine, a među njima bili su hercegovački franjevci iz Širokoga Brijega, fra Zdenko Karačić, župnik fra Drago Čolak

¹²⁶ A. Kvesić, *n. dj.*, str. 258-289.

¹²⁷ BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH, 9-II. Usp. I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 376-379.

¹²⁸ A. Kvesić, *n. dj.*, str. 97.

¹²⁹ D. Marijan, "Rat za opstojnost Hrvata 1991.-1995.", str. 304-310.

¹³⁰ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 342-343, 347.

¹³¹ A. Kvesić, *n. dj.*, str. 290-337. Usp. I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 399-401, 485-488, 495-497.

¹³² A. Kvesić, *n. dj.*, str. 97.

¹³³ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 504-512, 532-535, 570-577.

¹³⁴ BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Jablanica, kutija 2., Logor Muzej, 4-8. Vidi: A. Kvesić, *n. dj.*, str. 246-257. Usp. BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH, II. Vidi: I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 469-472.

i časne sestre Ana, Draga i Skolastika te liječnik Mario Grgić. Navedeni franjevci, časne sestre i liječnik korišteni su kao živi štit prema postrojbama HVO-a u selu Vrđi.¹³⁵

6.3. Mostar

Mostar je bio strateški najvažniji grad u Hercegovini koji je HVO kontrolirao i bila mu je namijenjena uloga središta Hrvatske zajednice Herceg-Bosne.¹³⁶ Sjeverni dio Općine i sam Grad Mostar bili su poprište oružanih borbi između postrojbi ABiH i HVO-a 9. svibnja 1993. godine.¹³⁷ Muslimanske snage započele su ofenzivu krajem lipnja i osvojile vojarnu sa Zapovjedništvom 2. brigade HVO-a, Vrapčice, branu Salakovac, HE Mostar i Raštane, Gornju Drežnicu na sjeverozapadnome dijelu općine i selo Grabovica. Bošnjačke snage počinile su ratni zločin 8./9. rujna izbrisavši sve stanovnike sela Grabovice u okviru napadne operacije Neretva 93. Crta bojišta na prostoru Općine Mostara protezala se na Malo polje – Kosor – Velmos – rijeka Neretva – Bulevar – Šantićeva ulica – Carinski most – rijeka Neretva – HE Salakovac – rijeka Neretva – Vrđi – Drežnica do potpisivanja *Washingtonskoga sporazuma* u proljeće 1994. godine. U ovome razdoblju od travnja 1993. do travnja 1994. godine muslimansko političko i vojno vodstvo učinilo je neke od najstrašnijih zločina nad Hrvatima u Domovinskome ratu u Bosni i Hercegovini.¹³⁸ U skladu s tim organiziralo je 34 logora za nemuslimansko stanovništvo. Jedan od većih logora za Hrvate bio je u Bijelome Polju, Potocima, Blagaju i SDK Mostar.¹³⁹ U Mostaru je postojao samo jedan koncentracijski logor u IV. osnovnoj školu.¹⁴⁰ Koncentracijski logor IV. osnovna škola Osman Đikić u Mostaru jedan je od najzloglasnijih logora općenito na prostoru Hercegovine koji je osnovan 30. lipnja 1993. godine kao ispostava Okružnoga zatvora u Zenici. U njemu su bili 138 logoraša i četiri logorašice do 19. ožujka 1994. godine.¹⁴¹ Ubijeno je 19 logoraša, ranjeno njih

¹³⁵ BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH, II.

¹³⁶ D. Marijan, "Rat za opstojnost Hrvata 1991.-1995.", str. 311.

¹³⁷ *Isto*, str. 313.

¹³⁸ *Isto*, str. 314-322.

¹³⁹ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 411-412, 433-434, 516-518, 520.

¹⁴⁰ A. Kvesić, *n. dj.*, str. 338-396.

¹⁴¹ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 446-450, 483-484, 489-490, 502-503, 515.

60, a ranjavani su umirali od posljedica na slobodi.¹⁴² U logorima na prostoru Općine Mostar ukupno je zatočeno 672 logoraša u tim logorima, od toga 235 pripadnika HVO-a i 255 hrvatskih civila, a ukupno je ubijeno 77 logoraša.¹⁴³ Prema drugim dostupnim historiografskim podacima u Mostaru je bilo ukupno 37 logora, od čega devet stalnih u kojima je bilo 367 logoraša. Pored tih logora u kućnim pritvorima bilo je oko 1500 zarobljenih Hrvata. Ubijeno je 37 logoraša, a uslijed izlaganja pogibelji prigodom fizičkih poslova poginulo je 25 zatočenika, a 25 namjerno su ubili pripadnici Armije RBiH.¹⁴⁴

7. Iskustva preživjelih hrvatskih logoraša

Svako zatočeništvo samo po sebi predstavlja kaznu, bol i, nadasve, gubitak ljudskoga dostojanstva. Brojni dokumentirani iskazi svjedoka, koji su bili zatočeni u nekoliko koncentracijskih logora ABiH za Hrvate, toliko su potresni zbog mučenja koja su proživjeli i ista posvjedočili. Jedni od najzloglasnijih mučilišta, odnosno koncentracijskih logora Armije RBiH za Hrvate bili su Muzička škola i KPD Zenica radi mudžahedina iz 7. muslimanske brigade ABiH u čijemu je sastavu bila postrojba El Mudžahid.¹⁴⁵ Pripadnik HVO-a Tihomir Botić u iskazu je naveo da su dvojica mudžahedina 18. travnja 1993. godine u KPD Zenica iz neposredne blizine ubili hrvatskoga logoraša Dalibora Tavića iz poluautomatskoga oružja. Ostale zarobljene pripadnike HVO-a tukli su pesnicama, palicama, lopatama i krampama.¹⁴⁶ U iskazu hrvatskoga logoraša Dragana (Ilija) Janjića navodi se da je bio zarobljen i odveden u logor Muzička škola. Mudžahedini su ga mučili pola sata drvenim palicama, a „kako bi zatomili krike ljudi koji su bivali mučeni, na razglasu su puštali nesnošljivo bučnu arapsku muziku“. Jedna od metoda mučenja bilo je učenje arapskih pjesama i molitava. Svjedok je vidio kako je musliman tukao logoraša Slavka Mandića „i jednostavno ga upitao ‘imaš li išta protiv da te zakoljem’“. Slavko je odgovorio „imam“,

¹⁴² BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH, 12.

¹⁴³ A. Kvesić, *n. dj.*, str. 97.

¹⁴⁴ BiH – AHDCDRBiH – Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH, Popis logora Armije RBiH, 13.

¹⁴⁵ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 80.

¹⁴⁶ BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Zenica, kutija 2., Iskazi svjedoka, 18-19.

a stražar ga je unatoč tomu zarezao nožem po vratu. „Mudžahedina je bio pun logor, razgovarali su na arapskom, a na vratim je pisalo latinicom Hezbolah.“¹⁴⁷

Pripadnik HVO-a Dalibor Adžaić zarobljen je u Travniku 19. listopada 1993. godine sa skupinom od nekoliko Hrvata i prebačen je u selo Mehuriće, zaseok Orašac u Općini Travnik u logor u privatnoj kući koju su nadzirali mudžahedini. U iskazu ističe da je mudžahedin srpskomu logorašu Dragana Popoviću izvršio dekapitaciju uz nazočnost ostalih pripadnika El Mudžahida i hrvatskih logoraša. Uz ritualno ubojstvo uzvikivali su arapske bojne poklike i hrvatski logoraši bili su prisiljeni ljubiti odsječenu glavu Dragana Popovića u usta i čelo. U daljnjemu iskazu ističe da je proveo 57 dana u zarobljeništvu kod mudžahedina pa je nakon toga prebačen u KPD Zenica gdje je bio smješten u jednu prostoriju i doživljavao svaki dan mučenje od stražara.¹⁴⁸

Pripadnik Vojne policije HVO-a Željko (Ivo) Šakić „Tigar” uhićen je od postrojbi ABiH i mudžahedina u Busovači. Bio je u logoru Stari Travnik u prostoru nekada bivše narodne *milicije*. Premlaćivan je i od udaraca bi pao u komu svako malo. Nakon dva sata prebačen je u vojarnu u Stari Travnik. U iskazu navodi da je preživio pravi pakao maltretiranja, premlaćivanja dok su ga isljednici nazivali Kordićevac.¹⁴⁹ Mlatili su ga po bubrezima, plućima i, kada bi pao u nesvijest, zalijevali su ga uljem. Ulijevali mu silom nepoznatu tekućinu u usta i potom bi ga premlaćivali.¹⁵⁰

U iskazu Ivana (Marko) Rajkovića navedeno je da su mudžahedini upali u njegov stan, isprebijali ga i onesvijestili te odveli u zarobljenišтво. Svjedok je mudžahedinskih rituala i sječa glava, dok su zarobljeni Hrvati morali lizati krv s glave ubijenih hrvatskih zatočenika u logoru u krugu bivše vojarne Jugoslovenske narodne armije (JNA) u Travniku. U nekim mjestima Općine Travnik mudžahedini su napravili gubilišta na kojima su razapinjali Hrvate na križ Hrvate i iste strijeljali. „Podrum je zatvor u tom krugu vojarne garnizona bivše JNA. Prozor nema rešetki i lesto dolaze mudžahedini i dobacuju - ustaše, majku vam

¹⁴⁷ BiH – AHDICDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Zenica, kutija 2., Iskazi svjedoka, br. II., 1-10.

¹⁴⁸ BiH – AHDICDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Zenica, kutija 2., Iskazi svjedoka, 11-12.

¹⁴⁹ Dario Kordić, potpredsjednik Hrvatske Republike Herceg Bosne.

¹⁵⁰ BiH – AHDICDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Travnik, kutija 2., Iskazi svjedoka br. II, 1-11.

jebem... reci svom Franji, jebo on tebi ustašku majku, ti njemu, svi ćete vi ovako platiti”¹⁵¹.

Koncentracijski logor Musala u Konjicu bio je najbrojniji logor po veličini na području Hercegovine, također poznat po okrutnosti stražara ABiH prema Hrvatima i Srbima. Pero Barunčić, potpredsjednik HDZ-a Konjic, bio je jedan od hrvatskih logoraša zarobljen u koncentracijskome logoru. U iskazu svjedoči kako su stražari odvodili hrvatske logoraše na prvu crtu bojišta na kopanje rovova ili u drugim prigodama koristili su ih kao živi štit. Izmišljali su razne metode psihičkoga i fizičkoga mučenja: prestrojavanje, zarobljenici su morali stajati na jednoj nozi, jedni druge pljuvati, vrijeđati, udarati i ponavljati islamske molitve. Fizički su maltretirani, tako su se kupali i u hladnoj vodi, a sušili su se na svježem zraku, pucali su po njima u sportskoj dvorani, tjerali su ih da satima gledaju u pod.¹⁵² Nadalje, u iskazu Drage (Stjepan) Šimunovića navodi se da su stražari udarali hrvatske logoraše tvrdim predmetima i šakama.¹⁵³ Iskustva koncentracijskoga logora svjedoči zarobljeni pripadnik HVO-a Branko (Mladenov) Rajić koji je svakodnevno premlaćivan u sportskoj dvorani u prostoru veličine 40 m². U tome prostoru bilo je zatočeno 60 pripadnika HVO-a koji su spavali na hladnu podu. Rajić u iskazu navodi da su hranu dobivali jednom dnevno, obrok je bio kuhana riža bez soli, svakodnevno su vođeni na prisilno kopanje rovova i zemunica na prvoj crti bojišta. Nadalje, ističe kako su stražari tjerali Hrvate da jedu pijesak. „Bili smo prisiljeni oponašati životinjske krikove, prisiljeni udarati jedan drugoga i natjeravali su nas da skačemo sa garaže visoke dva metra i pravimo salto u zrak. Davali su nam muslimanska imena na koje su se morali odazivati, morali su pjevati muslimanske pjesme, klanjati se i uzvikivati ‘Teh bir i Allah-Uegber’.”¹⁵⁴ U Musali je bio i logoraš Šimo (Jakov) Gavran koji u iskazu navodi da su ga stražari izmrcvarili od batina te da su isti zagrijanim daskama pržili logoraše po svim dijelovima tijela.¹⁵⁵ Neke od metoda mučenja bile su

¹⁵¹ BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Travnik, kutija 2., Iskazi svjedoka br. III, 1-24.

¹⁵² BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Konjic, kutija 3., Popis lokaliteta i svjedoka ratnih zločina, 59-72.

¹⁵³ BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Konjic, kutija 2., Iskazi svjedoka br. II., 11-16.

¹⁵⁴ Isto svjedoči Vinko (Marinko) Petrović. BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Konjic, kutija 3., Popis lokaliteta i svjedoka ratnih zločina, 59-72.

¹⁵⁵ BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Konjic, kutija 3., Popis lokaliteta i svjedoka ratnih zločina, 59-72.

premlaćivanje kundakom do gubitka svijesti, prisilni rad, kopanje rovova na prvoj crti, loša ishrana, prisilno vađenje krvi i natjeravanje zatvorenika da piju svoju krv, prisilno lizanje ljudskih izmeta, prisilno sjedenje u vatri i spaljivanje genitalija.¹⁵⁶

Uza sve navedeno dostupni historiografski podatci ukazuju na to da je ratni vođa Konjica, muslimanski liječnik Safet Ćibo, po nalogu Alije Izetbegovića naredio Zulfikaru Ali Špagi da prilikom napada na selo Vrce koristi živi štiti i pri tomu su iskoristili Hrvaticu Katicu Livaju s 11-mjesečnim sinom Augustom. Ćibo je naredio da se za potrebe Ratne bolnice Konjic nasilno vadi krv zarobljenim pripadnicima HVO-a u logoru Musala u Konjicu.¹⁵⁷ Ratnim zarobljenicima je za šest mjeseci tri puta prisilno vađena krv. Hrvatski logoraši mučeni su glađu, dnevno su primali jedan kruh na deset logoraša te po četiri žlice kuhane riže za ručak, tako i za večeru, radili su teške fizičke poslove, a bilo je slučajeva kada zatočenici po tri dana nisu primali nikakvu hranu.

U logoru Muzej Bitka za ranjenike na Neretvi u Jablanici bili su zatočeni djeca, žene i starci. Stražari ABiH mučili su žene i izvršeno je nekoliko silovanja djevojčica i žena.¹⁵⁸ Prema ratnim zarobljenicima HVO-a stražari su ih dano-noćno mučili i slali na prve crte bojišta na kopanje rovova.¹⁵⁹

Logori ABiH za Hrvate na prostoru Općine i Grada Mostara bili su posebna mjesta okrutnosti i razvijanja metoda mučenja. U logoru u Bijelome Polju zabilježen je slučaj silovanja Hrvaticice i mučenja zarobljenih pripadnika HVO-a. U logoru u Vrapčićima, prema iskazima preživjelih logoraša, zabilježena su brojna mučenja na zarobljenim pripadnicima HVO-a, kopanja grobova na prvoj crti i prisilan rad pod vatrenome paljbom na prvoj crti bojišta. Pravi koncentracijski logor bio je u IV. osnovnoj školi u Mostaru. Hrvatski logoraši u navedenome koncentracijskom logoru morali su kopati grobove svaki dan pod kišom metaka i granata za poginule pripadnike ABiH. U skladu s tim hrvatski logoraši

¹⁵⁶ Iskazi logoraša Gorana (Ante) Blaževića i Ivana (Frane) Kneževića. BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Konjic, kutija 3., Popis lokaliteta i svjedoka ratnih zločina, 59-72. Usp. I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 378, 629.

¹⁵⁷ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 752.

¹⁵⁸ BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Jablanica, kutija 2., Logor Muzej, 9-12. I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 624-627.

¹⁵⁹ BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Jablanica, kutija 2., Logor Muzej, 12-46.

morali su ljubiti mrtvace u čelo pod prisilom stražara.¹⁶⁰ Stražari su tjerali hrvatske logoraše da se međusobno tuku po noći i organizirali bi kladenja, prisilno su im vadili krv, prisiljavali ih da piju vlastiti urin, mlatili bocama, stolicama, željeznim šipkama sve dok se ne bi onesvijestili.¹⁶¹ Jedna od metoda mučenja hrvatskih logoraša bila je vješanje za noge kako bi ih se moglo lakše tući po glavi i bubrezima.¹⁶² Logorašu Juri Kosiru odsjekli su uho, a drugome logorašu Lasiću stražari ABiH urezali su slovo „U” na čelu, odsjekli genitalije i potom ga ubili.¹⁶³ Muslimanski stražari ubili su logoraša Peru Kosira i Dragana Lasića, a potonjemu su naknadno na čelu urezali “Maks”.¹⁶⁴

Zaključna razmatranja

Muslimansko političko i vojno rukovodstvo odbija i niječe svaki spomen na postojanje koncentracijskih logora za Srbe i Hrvate u Domovinske ratu zbog zločina koje su u njima činili. Međunarodni kazneni sud za Jugoslaviju u Den Haagu priznaje postojanje bošnjačkih logora, no taj sud nije smatrao te logore integralnim dijelom muslimanske politike etničkoga čišćenja.¹⁶⁵ Prema dostupnim podacima za 23 općine Bosne i Hercegovine muslimanska ABiH po nalogu ratnoga vođe Alije Izetbegovića utemeljila je 331 logor u kojima je bilo zatočeno 14 444 Hrvata, od čega 10 386 civila i 4 098 pripadnika HVO-a. U logorima su ubijena 632 Hrvata, a njih 50 ubili su na ritualan način pripadnici postrojbe El Mudžahid. Upravo navedeni podatci dokazuju da su bošnjački logori bili integralni dio etničkoga čišćenja Hrvata u Bosni i Hercegovini. Muslimanski politički i vojni čelnici još uvijek nisu optuženi za organiziranje logora u Domovinske ratu pred domaćim i stranim kaznenim sudovima.

¹⁶⁰ Svjedok Josip (Franjo) Kordić. BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Mostar, kutija 1., Logor IV. osnovna škola, Iskazi svjedoka, 1-2.

¹⁶¹ Svjedok Mario Škobić. BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Mostar, kutija 1., Logor IV. osnovna škola, Iskazi svjedoka, 3-5. Usp. I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 520.

¹⁶² I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 79.

¹⁶³ Svjedok Dinko (Žarko) Vlaho. BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Mostar, kutija 1., Logor IV. osnovna škola, Iskazi svjedoka, 15-25. Usp. Svjedok Miho (Ivan) Beno. BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Mostar, kutija 1., Logor IV. osnovna škola, Iskazi Miho Beno, 1-9.

¹⁶⁴ Ustaški general Vjekoslav “Maks” Luburić. BiH – AHDCDRBiH – Komisija za ratni zločin Bosna i Hercegovina, Mostar, kutija 1., Logor IV. osnovna škola, Iskazi svjedoka br. 3., 1-29.

¹⁶⁵ I. Mlivončić, *n. dj.*, str. 23.